

Київський університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

КРИВДА Наталія Юріївна

САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ХУДОЖНИКА
У ТВОРЧОМУ ПРОЦЕСІ

09.00.04 - Естетика

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеню
кандидата філософських наук

Київ - 1992

Дисертація виконана на кафедрі етики, естетики та теорії культури Київського університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник: кандидат філософських наук, доцент Русин М.Ю.

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, завідувачий сектором естетичних проблем культури Інституту філософії АН України, професор Мазепа В.І.
кандидат філософських наук, доцент Гуменюк Т.К.

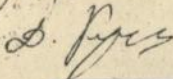
Провідна установа: кафедра філософії Київського інституту театрального мистецтва ім. Карпенко-Карого.

Захист відбудеться 24 грудня 1992 р. о 15 годині на засіданні Спеціалізованої Ради Д 068.ІВ.23 при Київському університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 252001, Київ-І, вул. Володимирська, 64.

З дисертаційною роботою можна ознайомитися в бібліотеці університету.

Автореферат розісланий 23 XI 1992 р.

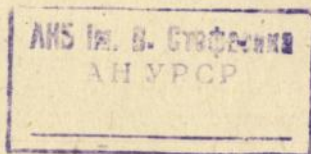
Вчений секретар Спеціалізованої Ради
Д.Ю. Кучерук.



ЛНБ України ім.В.Стефаника



00816829 (Y)



ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАЦІ

Актуальність дослідження. Відчуття цивілізаційної кризи, вичерпання "старої" і переходу до нової епохи з невиразними ще особливостями і перспективами зрештою живить невпевненість у здатності людини здійснити раціональні пропозиції, які виробляються науковою думкою і соціально-політичною практикою.

Якийсь глибокий неспокій, напруженість аж ніяк не "буденного", а екзистенціального характеру органічно ввійшли у психологічну атмосферу сучасного світу. Очевидно, що основи кризи кореняться в людській суб"ективності. Ключем до розуміння суб"ективного світу сучасної людини може стати аналіз співвідношення соціальності та індивідуальності.

Дослідження людської суб"ективності, розвитку особистості стало однією з ключових ідей всієї гуманітарної ментальної активності, вона набула загальнолюдського звучання. Сам гуманітарний менталітет суспільства все більш орієнтується на загальнолюдські, а не класові, вузькокорпоративні, групові цінності, тим самим сприяючи переосмисленню набутих знань і даючи філософській, естетичній, культурологічній думці нові імпульси до розвитку.

Сучасна динаміка людської суб"ективності все більше виявляється в процесі індивідуалізації, основу якого становить рухливість соціальної структури, що робить більш гнучкими психологічні зв'язки індивіда з групами різного рівня, з одного боку, і прогресуюче витіснення групових джерел інформації надгруповими - з другого. Індивідуалізація означає ріст автономії індивіда, вона ставить його перед безпосереднім, самостійним вибором ціннісних орієнтацій, формуючих його аксіологічне "Я".

І якщо сутність людської діяльності, її цілей, мотивів, цінностей є її суспільна природа, то не менш суттєвим є і всезростаюче прагнення людини виразити в цій діяльності своє людське, неповторне, власне "Я".

Відповідно на зміну традиційній жорсткій однозначній соціальної самоідентифікації індивіда приходять самоідентифікація плюралістична - людина намагається ототожнити себе з різними верствами, групами, у перспективі - з усім людським родом.

Утворення нового типу соціального зв'язку, зародження процесу плюралістичної самоідентифікації кожної особистості стало імпульсом до дослідження суб'єктивності в новому світлі, розгляду категорій – творчість, самореалізація, які нас цікавлять, у контексті нових соціальних, а, внаслідок цього, і методологічних акцентів.

Наступним фактором, що обумовлює актуальність початого дослідження, може бути помітна тенденція активних зрушень у способах пізнавальної діяльності. Традиційно організовані групові культури "постачали" особистість певною системою знань, уявлень про можливості і перспективи пізнання. Проте сьогодишній світ дискретний, суперечливий, такі ж і знання про нього людини. Все рідше минулий досвід є надійним помічником, все більше цінується вільний інтелектуальний пошук, внутрішній плюралізм, відкритість, теоретична і художня терпимість. Проблема створення системи ціннісних орієнтацій, формування неповторно-особистісного аксіологічного "Я" стає не лише проблемою інтелігенції. Поглиблена рефлексія притаманна більшій мірою саме художній і науковій інтелігенції, але все значнішою стає тенденція до самостійного визначення як найбільшою кількістю людей своїх життєвих позицій, художніх цінностей, народження свого стилю, смаку. Все це не може не впливати на завдання філософії, естетики, етики, які покликані дати людині систему художніх і моральних цінностей, покликані допомогти їй стати індивідуальністю і здійснити себе, самореалізуватися.

Що стосується актуальності дослідження з точки зору змісту, то проблеми творчості, психології художника, його самоздійснення ніколи не витіснялися на периферію пізнавального процесу.

Людство завжди цікавилось самим собою, художник був і є образним виразником цього самоінтересу. Сьогодні він набуває все більшого впливу на суспільну свідомість; мистецтво, як одна із сфер цієї свідомості, стає все активнішим, іноді навіть витісняючи етичну, релігійну свідомість, політику. Все, що пов'язане з творчою особистістю, творчим процесом, із смисложиттєвими прагненнями особистості набуває особливої актуальності.

Ступінь розробленості проблеми. Проблеми творчості, психології художника, реалізації своєї сутності, художньої індивідуальності, функціонування творів мистецтва в контексті культури завжди складали предмет особливої уваги в естетиці і теорії

культури.

Сучасна наука певною мірою опирається на весь попередній досвід розвитку знань, вітчизняна філософія і естетика збагачені значною традицією XIX – початку XX століття. Не можна не назвати імен В.С.Соловйова, який писав про єдність краси, добра та істини, П.О.Флоренського та С.М.Булгакова, які вивчали теорію творчості, М.О.Вердяєва.

Психологію і теорію творчості на рубежі віків вивчали Д.М.Овсяннико-Куликовський, В.М.Фріче, П.К.Енгельмейер, О.А.Іванов та ін.

У радянській літературі суспільствознавчого напрямку дослідження проблем творчої активності особистості, самореалізації, художньої індивідуальності здійснювалося і в руслі філософії, і соціології творчості, і в естетиці, і в культурології. "Передісторією" можна вважати праці, присвячені основоположним проблемам людини, її сутнісним силам, структурі та їх реалізації (Г.С.Батіщев, В.Т.Григор'ян, І.С.Кон, В.К.Шановський, В.І.Шинкарук). Проблема філософського осмислення творчості поставлена у працях Г.С.Батіщева, П.П.Гайденко, Л.Н.Столовича. З точки зору естетичної проблематики, його вивчають Г.О.Давидова, М.І.Киященко, М.Л.Лейзеров, Л.Т.Левчук, А.С.Канарський, В.А.Цапок. Співвідношення науки і творчості, визначенням критеріїв їх спільності й відмінності присвячені праці С.І.Дуки, Б.Г.Яковлева.

Пояснити закономірності становлення, розвитку й функціонування особистості, подати її у вигляді соціально-індивідуального феномену, який динамічно розвивається, зі складною внутрішньою структурою і системою зовнішніх зв'язків допомогли праці Л.І.Анциферової, К.О.Абульханової-Славської, І.Ф.Ведіна, О.А.Донченко, Т.М.Титаренко. Соціологічним аспектам вивчення особистості проблемі інтересів і потреб присвячені праці А.Г.Здравомислова. Особистість, як фокусуюче віталістичного, аксіологічного і рефлексивного "Я", розглядають О.Т.Москаленко, В.Ф.Сержантов. Дослідження людської суб'єктивності у центрі наукових інтересів І.С.Кона, О.М.Леонтьєва, О.Г.Мисливченка.

Власне, проблемам особистості художника, його психологічним та соціальним особливостям, його місцю в соціумі, його ролі та впливу на долі світу присвячені праці О.І.Височиної, Є.С.Громова, Є.Я.Басіна, В.І.Мазепи. Суб'єкт-об'єктні взаємовідносини,

які складаються у процесі художньої діяльності, стали предметом вивчення для В.П.Іванова, В.А.Малахова, В.І.Мазепи.

Проблемам індивідуальності, філософському осмисленню співвідношення індивіда, особистості, індивідуальності присвячені праці О.Г.Асмолова, Г.Г.Диличенського, І.І.Резвицького. Активно вивчаються проблеми художньої індивідуальності (Д.І.Ковда, А.С.Клюєв), їм приділяють увагу практично усі автори, які вивчають механізми і психологію художньої творчості.

Слід сказати, що психологічна наука традиційно займалася вивченням творчості і всіх пов'язаних з цим феноменів, включаючи проблеми самореалізації. Не можна не назвати імен Л.С.Виготського, О.Н.Лука, Я.О.Пономарьова, С.Л.Рубінштейна, Б.Ф.Поршньова. Психології художньої творчості присвячені праці О.І.Никифорової, П.М.Якобсона та багатьох інших авторів.

В останні роки проблема самореалізації розробляється активно і всебічно. У соціально-психологічному плані висунута і розроблена концепція життєтворчості, життєвого шляху, культури і побуту на цьому шляху особистості (І.Е.Бекешкіна, М.А.Недашківська, Л.В.Сохань, В.А.Тиханович). Аналіз передумов, рушійних сил, суперечностей, а також потреби в самореалізації, розпочатий О.В.Грибакіним, В.П.Івановим, Л.Н.Коганом, які, власне, й розробляли категоріальний апарат, методологію досліджень, що дали змогу підійти до розкриття сутності проблеми і вивчати самореалізацію як соціокультурне явище. Питання самосвідомості у зв'язку зі змістом буття, з самореалізацією були у центрі уваги О.Г.Спіркіна, В.В.Століна, І.І.Чеснокової.

Актуальність проблем самореалізації, значний ріст інтересу до складностей самовизначення і самоідентифікації особистості обумовили появу багатьох прив'язаних цим проблемам праць, особливо останнім часом. Філософські аспекти самореалізації розглядалися І.Ф.Ведіним, В.П.Івановим, Д.В.Ольшанським, М.О.Шульгою. Питання про цілісність самореалізації аналізують Л.І.Антропова, Т.Б.Нечипоренко; взаємозв'язок самореалізації з індивідуальністю розкривається у працях Н.В.Кленової, до психологічних аспектів звертаються К.О.Абульханова-Славська, О.О.Бодалев, Д.О.Леонт'єв.

Близьке до самореалізації поняття "самоствердження" аналізується І.Ф.Ведіним, Л.А.Петровською, Н.Ф.Цирбою. Кожна з цих категорій має право на існування (Т.А.Ветшкіна, Л.Н.Коган).

Художній самореалізації, проходженню цього процесу, результатам та механізмам присвячені праці В.А.Малахова, М.М.Михайлова, А.Н.Розенберга. Взаємозв'язок самореалізації і мистецтва, самореалізації і світогляду художника досліджують А.В.Азаркін, М.А.Недашковська, В.С.Кочетов.

Досить давно й глибоко, багатогранно досліджується проблема самореалізації у зарубіжній філософії, соціології, етиці, психології. Екзистенціальну традицію розвитку проблематики самоздійснення особистості представляють Г.Хайдеггер, К.Ясперс, Ж.-П.Сартр, А.Камю. Сьогодні проблему самореалізації, позначену як самоактуалізація, розробляє "гуманістична психологія": А.Маслоу вичленює комплекс специфічних рис, притаманних людям, які самоактуалізуються; В.Франкл пов'язує самореалізацію з пошуком і виконанням індивідуального сенсу життя. Розвиток індивідуальності, реалізацію особистості Е.Фромм вважає найвищою метою; він наполягає на тому, що суспільство зобов'язане забезпечити людині свободу для реалізації своєї сутності.

Категорія самореалізації – фундаментальна, одна з найголовніших у якісній характеристиці особистості, в оцінці того, розвивається особистість, суспільство, людство чи ні. Проведена величезна робота. Проте феномен самореалізації художника, його індивідуальності, складності самовизначення, самодетермінації, зростаюча потреба в самоідентифікації і суміжні з ними проблеми передбачають подальше прирощування знань, необхідність аналізу поставлених проблем.

Мета дослідження полягає у вивченні специфіки, механізмів і результатів самореалізації художника у процесі його творчої активності.

Для досягнення цієї мети поставлені такі завдання:

- приєднуючись до визначення творчості як "ціннісно-процесуального феномену" (А.С.Канарський), розглянути й творчість, й її віддільні і невіддільні результати, а також аксіологічне "Я" художника як спрямовуюче проходження процесу самореалізації;
- дослідити виникнення, розвиток і сучасне функціонування категорії самореалізації в естетико-філософській традиції і вичленити її основні смислоутворюючі параметри;
- проаналізувати художню самореалізацію, її передумови, психологічні механізми і форми розгортання, її результати як відтворення людської суб"ективності;

- осмислити процес самореалізації як реалізацію художньої індивідуальності і творця, і посередника, і споживача, включених у рух створюваних цінностей як єдино можливий, адекватний спосіб існування творчої особистості, як основоположний феномен людського буття як такого.

Методологічна та теоретична основи дослідження. Серйозні соціальні зміни найширшого плану призвели до помітних змін у типі соціального зв'язку індивідів у суспільстві. Різко змінилася й світоглядна, й психологічна атмосфера, формується новий менталітет. Як наслідок цього відбулися суттєві зрушення і в мотивах, і в способах пізнавальної діяльності.

Ці, а також ряд причин змістовного напрямку (ускладнення предмету дослідження, поява нових теоретичних джерел та ін.) призвели до формування тенденції, яка намітилася у філософській і, особливо, естетичній думці. Назвемо цей процес "суб"ективізацією" методології. Якщо нормативна, "об"ективна інтерпретація творчості і пов'язаних з нею феноменів націлює на пошук її критеріїв шляхом аналізу більш чи менш оформлених предметних результатів творчого процесу і самореалізації, то "суб"ективне трактування зосереджує увагу в тому числі на особистісних характеристиках і творця, і споживача, включених у процес створення цінностей. Такий методологічний підхід можна назвати індивідуально-гуманістичним, він характеризується зверненням до "внутрішньої предметності" особистості, дає змогу поєднати розуміння матеріальної життєдіяльності її з принципом суб"ективності як самоздійснення особистості. Розгляд художника не тільки як сукупності суспільних відносин, а й як живої, повної протиріч індивідуальності допоможе відповісти на питання, які нас цікавлять.

Особливістю методологічного аналізу проблем творчої самореалізації виступає необхідність досліджень на стику естетики, психології, етики, мистецтвознавства, культурології, різних філософських течій.

Джерелознавчу базу проведеного дослідження склали як класична філософська спадщина, так і теоретичні праці сучасних вітчизняних авторів. Окреме місце відведене працям зарубіжних дослідників у галузі філософії, соціології, психології мистецтва.

Наукова новизна дослідження:

- при вивченні процесу самореалізації художника розглянуті в єдності усі елементи, які утворюють сферу суспільного руху художніх цінностей, - художник - творчий процес - результат і його інтерпретація. Тільки універсально-вільне функціонування усіх елементів у єдності буде сприяти здійсненню самореалізації;

- методологічний аналіз реалізації художником своєї сутності можливий лише при введенні в аналіз суб"єктивної, індивідуально-гуманістичної інтерпретації процесу, суб"єкта і об"єкта творчості, коли звертається увага не тільки на предметно-оформлені результати творчої діяльності, а й на систему суб"єкт-суб"єктних зв"язків, які виникають у процесі творчості і в ході ціннісного освоєння її результатів;

- механізмом розгортання процесу самореалізації виступає розв"язання суперечностей, що виникають у ході життєдіяльності художника; розгортання і розв"язання особистісної суперечності відбувається на різних рівнях: на рівні індивіда (загальне) художник стикається з об"єктивно обумовленими проблемними ситуаціями; на рівні особистості (одиничне) художник вступає у внутрі-особистісні, рефлексивні соціально-психологічні суперечності, які є або результатом інтеріоризації об"єктивних конфліктів у внутрішній світ, або назрілих суперечностей у самій свідомості особистості; зрештою, на рівні індивідуальності, що виступає в якості особливого, художник стикається з внутрішніми індивідуально-художніми суперечностями, у ньому борються художнє і нехудожнє ставлення до дійсності. На нашу думку, саме індивідуально-художня суперечність є основою самореалізації художника;

- діяльність індивідуальності є самодіяльністю відносно реалізації своєї сутності, у процесі якої розв"язуються суперечності. Подібна активність художньої індивідуальності може виражатися або у творчому перетворенні самої конфліктної ситуації, або у саморозвитку індивідуальності як суб"єкта діяльності, або у феноменологічній активності, яка виступає у вигляді відхилень від норм наявної культури і створення нових, у виході на периферію пізнаного, у творенні нового художнього світу;

- самореалізація художника здійснюється як цілісна і гуманістична, лише коли вона є справжнім втіленням сутнісних сил художника, який виступає в якості суспільної людини і в силу всезагальності здатний задовольнити надособистісні соціальні по-

треби. Внаслідок такої самореалізації створюються:

а) функціонуючі у тканині культури об'єктивно-опредметнені художні цінності (твори мистецтва);

б) суб'єктивні, невіддільні зовні цінності особистості: таким чином відбувається саморозвиток і самовиробництво;

в) створюються екстеріоризовані продукти активності художника, які продовжують існувати "по той бік" актуального буття у формі інобуття художника в інших людях, здійснюючи своєю активністю перетворення у їх особистостях.

Теоретичне і практичне значення праці. Дослідження художньої самореалізації особистості в процесі творчої діяльності має суттєве значення для поглиблення знань про художню творчість та її аксиологічно-процесуальну природу, про психологічні механізми креативності, особливості художньої індивідуальності.

Розгляд самореалізації в процесі діалектичного, суперечливого процесу взаємодії елементів тріади "художник – творчий процес – результат" допоможе як у вивченні кожного елементу, так і в їх взаємозалежності, впливу один на одного і неможливості окремого функціонування.

Дисертаційне дослідження торкається процесів внутрішньої конфліктності художника, свободи вибору, вчинку як сполучної ланки між свідомістю і діяльністю художника; це допоможе в розкритті психологічних особливостей внутрішньої творчої діяльності художника, художньої індивідуальності, психологічних механізмів креативності. Все разом має суттєве значення для побудови теоретичної моделі розвитку творчості і творчої особистості.

Розділи і висновки, пов'язані з дослідженням художнього твору, зможуть допомогти в обґрунтуванні мистецтвознавчих концептуальних розробок проблем функціонування твору мистецтва у тканині існуючої культури, його інтерпретації.

Висновки і матеріали, що містяться у праці, допустимо використовувати в культурно-просвітницькій діяльності, популяризації естетичних знань, вони сприятимуть розширенню загального погляду на творчість.

Положення і висновки, деякі матеріали даного дослідження прийнятні для розробки і читання лекцій з естетики, теорії культури, мистецтвознавства, особливо з розділів, які стосуються теорії і психології творчості, проблем художньої індивідуальності, пошуків сенсу життя, самореалізації у творчій діяльності.

Апробація праці. Дисертація обговорена на засіданні кафедри етики, естетики і теорії культури філософського факультету Київського університету. Її основні теоретичні положення і висновки знайшли відображення у чотирьох публікаціях автора, а також виступах на Всесоюзній науково-практичній конференції "Моральний зміст мистецтва і сучасний ідеологічний процес" (Київ, 1990), Конференції молодих вчених ІМЕФ "Мистецтво та народна творчість кінця ХХ століття" (Київ, 1990), 2-й Всесоюзній конференції "Творчість: теорія і практика" (Київ, 1991).

Структура роботи. Мета і завдання роботи зумовили її структуру, яка складається із вступу, двох глав (шести параграфів), висновку та списку використаної літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі мова йде про актуальність дослідження, ступінь розробленості проблеми, формулюється мета, основні завдання, теоретичні і методологічні принципи, визначається наукова новизна, а також теоретична значимість роботи.

Перша глава - "Процесуальний характер творчості як основа для виявлення якісної специфіки самореалізації художника" - присвячена з'ясуванню методологічних принципів даного дослідження, а також генезису поняття "самореалізація".

§ I "Індивідуально-гуманістична інтерпретація творчості" починається з обґрунтування специфічності естетичного підходу до аналізу креативної активності: по-перше, естетика - філософська наука, яку не можна звести до соціології чи психології мистецтва; по-друге, центральним об'єктом естетичного дослідження виступає художня творчість, яка має ряд унікальних властивостей у порівнянні з іншими. Найбільш загальним місцем при визначенні творчості залишається вказівка на те, що це діяльність щодо творення нового. Проте опис тільки на основі ознаки новизни продуктів (результатів) творчості, будучи необхідним, не може бути визнаний достатнім. Опредметнення або діяльність щодо створення нових цінностей, - лише одна із сторін багатогранного комплексу.

Критерій новизни має бути доповнений критеріями соціальної значимості або цінності, крім того, цінність творчості - в самому факті її існування. Творчість - це, насамперед, суб'єкт-

суб"єктні відносини, на одному полюсі яких особистість творця, а на іншому – соціальний і культурний універсум.

Креативні зміни торкаються структури самого суб"єкта творчості, формують новий рівень здібностей і потреб, збагачують зв"язки всіх ланок ланцюжка: творець – посередник – споживач (реципієнт). Творча цінність – все, що так чи інакше включене у творчий процес. Аксиологічне значення невіддільне і від власне креативної діяльності, коли творцю протистоїть лише матеріал.

Саме таке, назвемо його "суб"єктивним" або індивідуально-гуманістичним, розуміння творчості виступає на передній план сучасної науки. Якщо "об"єктивна" інтерпретація творчості націлює на пошук її критеріїв шляхом аналізу предметних результатів процесу, то "суб"єктивне" трактування зосереджує увагу в тому числі й на особистісних характеристиках творця, посередника і споживача, рівно включених у суспільний рух створюваних цінностей. Необхідно наблизитися до вивчення суперечливих сторін предмету дослідження, виявити систему міжсуб"єктивних зв"язків, що виникають у процесі творчості і по ходу освоєння її результатів.

Актуалізуючи свої здібності в процесі творчості, самореалізуючись, художник не тільки створює зовнішній йому результат, а й вдосконалює самого себе, вибудовує нові структури своєї особистості. Навіть в опредмечуванні творчості важливий не тільки віддільний результат, а й невіддільні від процесу перетворення самої креативної суб"єктивності, особистісного світу людини, її "внутрішньої предметності". "Без цього втрачає смисл також і всякий віддільний зовні плід творчих зусиль, він дегуманізується"¹. Творчість, спрямована лише "зовні", неможлива; якщо "внутрішня предметність" залишилась незмінною, то творчий акт не відбувся.

Аксиологічне пояснення креативності не може не мати переваг у порівнянні з професійно-соціологічним, чи нормативним. Воно дає змогу визначити творчість як "ціннісно-процесуальний феномен" (А.С.Канарський), ввести аксиологічні, ціннісні характерис-

¹ Батищев Г.С. Творчество с собственно философской точки зрения // К вопросу о созидательном назначении человека во Вселенной // Наука и творчество. Методол. проблемы: Сб. науч. тр. Ярославль, 1986. – С.25.

тики в дослідження елементів тріади "художник - творчість - результат", а це, у свою чергу, допоможе нам виявити якісну специфіку творчості як способу самоутвердження, самореалізації особистості.

Художній об'єкт, як і суб'єкт художньої творчості - субстанція, які становляться. Мистецтво відображає не стільки даність, скільки становлення. Справжнім об'єктом художньої діяльності "виступає смислосназначимий аспект всього предметного світу культури"¹, особлива "духовна предметність", яка вилучена із матеріального світу і перетворена у внутрішнє надбання людини. Велич художника в тому, що він матеріалізує цю "духовну предметність" життєвого світу людей в чуттєво-конкретних образах, спонукаючи в інших нові здібності "буття в культурі".

Виходячи з обґрунтованої вище аксіологічної, суб'єктивної чи індивідуально-гуманістичної концепції творчої активності, не можна обійтися без аналізу внутрішньої структури особистості художника. Цим проблемам і присвячений § 2 - "Соціально-психологічні характеристики творчої особистості".

Зв'язок між творчістю і особливими якостями особистості був виявлений уже в античний час. Тоді ж починають формуватися різні підходи: один бере початок від вчення про одвічне існування світу ідеальних праобразів, блідими копіями яких виглядають створені людиною цінності (Платон), і лінія Геракліта, Емпедокла, Демокріта, котрі намагалися відшукати об'єктивні підвалини краси і гармонії в оточуючій людину дійсності. Арістотель трактував мистецтво як людську діяльність взагалі, пріоритет серед творчих здібностей відводився ним когнитивним здібностям.

Залишаючись на позиціях матеріалістичного сенсуалізму в аналізі форм чуттєвості, мислителі Нового часу розвивали цілком раціоналістичне, картезіанське трактування проблеми індивідуальної обдарованості. Їхньою заслугою було твердження немістифікованого існування людини, її зв'язку з природою.

Ідеалістична традиція (зокрема, Лейбніц) пов'язує проблему творчості з проблемою свободи, яка частіше всього трактується як

¹ Иванов В.П. Художественная деятельность и художественная реальность // Художественная деятельность. Проблема субъекта и объективной детерминации. - К.: Наукова думка, 1980. - С.107.

абсолютна незалежність. Свого найвищого розквіту ідеалістична естетика досягає в особі німецької класичної філософії, яка протиставляла свободу, творчість, самодіяльність і матеріальні прояви природи. Найбільш цінними якостями креативної особистості оголошувалися логіко-дискурсивні: мислення, рефлексія, само-свідомість.

У руслі ідеалістичної, релігійно-філософської традиції помітне місце належить вітчизняній філософії і естетиці ХІХ – початку ХХ століття. П.О.Флоренський вважав, що художник "зливає" у творі мистецтва вирази, які відносяться до різних відрізків часу і таким чином створює гармонійне ціле. С.М.Булгаков приписував людині божественну властивість – прагнення до абсолютної творчості. Талант у людини наявний у тій мірі, в якій людина приймає свій геній. На думку М.О.Бердяєва, особистість не субстанція, вона творчий акт, вона незмінна в процесі зміни.

Як реакція на могутню ідеалістичну традицію ХІХ століття виник марксизм, який ми аналізуємо як одну із філософських шкіл. Марксизм не замикався вивченням макросоціальних об'єктів, у ранніх працях певне місце відведене питанням свободи, творчості, індивідуальності. Особливістю марксизму є розуміння сутності людини як суспільної, як сукупності всіх суспільних відносин. Людська особистість утверджує себе у світі всіма своїми почуттями, а не тільки в мисленні. Людина виступає цілісною, коли вона присвоює свою "різнобічну сутність різнобічним способом" (Маркс). Ставлення людини до світу і всі органи людської індивідуальності є у своєму ставленні до предмету його присвоєнням. Присвоєння людської дійсної сутності є справдження людської дійсності. Маркс вважає, що необхідне опредметнення – і теоретичне, і практичне – людської сутності для того, щоб олюднити почуття і створити людське почуття, яке відповідало б багатству людської і природної сутності.

Суб'єктивно-ідеалістичні тенденції у новітній західній філософії і естетиці опонували, з одного боку, панлогізму класичної традиції, а з іншого – панматеріалізму марксизму.

У сучасній зарубіжній філософії питаннями філософії творчості, самореалізації людини в світі займається "гуманістична психологія", яка утверджує пріоритет вищих цінностей у структурі творчої діяльності. Прагнення до пошуку і реалізації сенсу життя є мотиваційною тенденцією, притаманною всім людям (В.

Франкл). Е.Фромм визначає художника, а іноді вченого і філософа, як людину, здатну до спонтанного самовираження у творчій активності.

Вивчення історії розвитку поглядів на особистість художника має сприяти теоретичному осмисленню предмета. Які способи і механізми реалізації ідеального на рівні творчості?

Продовжуючи розгляд на основі діяльнісного підходу тріади "художник - творчість - результат", ми намагалися побудувати теоретичну модель суб"ективного світу художньої особистості. Виділимо і систематизуємо фундаментальні потреби людини на основі вітальних функцій її життєдіяльності. Останні виступають у вигляді трьох груп: індивідних (індивідуально-органічні і психологічні); соціально-групових і соціально-культурних. Потреба у творчості, в особистому самоутвердженні співвіднесена з останньою групою.

Слідом за О.Т.Москаленком і В.Ф.Сержантовим автор вичленює компоненти психологічної цілості особистості, тобто розглядає "его-структуру": це аксіологічне "Я" - система цінносних орієнтацій особистості; "вітальне Я" - основні життєві функції; рефлексивне "Я", яке пов'язує елементи першого і другого. Для нашого дослідження становить інтерес аксіологічне "Я", тому що його формує комплекс соціально-культурних функцій особистості, з яким співвідносні потреби в творчості і самореалізації. Аксіологічне "Я" визначає спрямованість не тільки життя художника, а й пріоритети в його творчості, його художнє ставлення до світу, цілі.

Система ціннісних орієнтацій художника, чи його аксіологічне "Я" має складну структуру, в основі якої - самостійно вироблена концепція власної індивідуальності. Найближчим опосередкуванням і конкретизацією цієї концепції виступають уявлення про свободу і відповідальність. Для художника свобода - це можливість реалізувати себе у творчості. Далі, формою психологічного розгортання вищих цінностей виступає концепція справедливості. У відповідності з логікою самого життя приходимо до аналізу наступної ланки - концепції суспільного покликання як невід'ємної частини системи цінностей художника. Мова йде про основну життєву тенденцію всієї значущої діяльності художника, яка реалізується в його громадянській, світоглядній, моральній позиції, а не тільки в результаті творчої праці. Всі аксіологічні функції

фокусуються в концепції сенсу життя, яка формується і вдосконалюється протягом всього життя і яка дає змогу уявити індивідуальне життя як об'єкт свідомої творчості.

Спосіб світовідношення, за яким людина ставиться до себе самої як до універсальної і свободної, є найважливіша риса креативної особистості. Вияв такого способу світоставлення вимагає творчої самореалізації. Виникнення самої проблеми в часі практично збігається з формуванням найдавніших філософських вчень.

§ 3 - "Розвиток поняття самореалізації в історико-генетичному аспекті аналізу" - присвячений генезисові вищезазначеного поняття, яке виростає на основі аналізу творчості і творчих потенцій особистості. Сліди роздумів над цим ми знаходимо вже в біблійних текстах.

Принцип самореалізації грав не останню роль в інтелектуалістичній етиці Сократа, який вважав, що мета самозаглиблення - пошук і відкриття істинного "Я". Проте людині недостатньо пізнати саму себе, стверджує Ф.Бекон, треба віднайти також спосіб розумно і вміло показати себе і, зрештою, змінити і сформувати. Для ідеалістичної традиції (Декарт, Лейбніц, Гегель) характерне розуміння самореалізації як суб'єктивно-психологічного, ідеального трансформування ідеального ж змісту. Гегель все ж зв'язував ідею і її "інобуття", уяву і предметну реальність.

Марксистське розуміння самореалізації, яке ми аналізуємо разом з іншими, полягає в положенні про те, що вона є творчим проявом життя "цілісного суб'єкта", який є наслідком вільного розвитку всієї сукупності здібностей. Творчо обдарована людина потребує всієї повноти людських проявів життя, в неї її власне здійснення життя виступає як внутрішня необхідність, як потреба. Творча самореалізація не може бути вузькоспрямованою, вона сприяє всебічній соціалізації суб'єкта і одночасно індивідуалізує його життєвий світ.

Проблема самореалізації і пов'язані з нею феномени залишаються у центрі уваги сьогоднішньої філософії і психології творчості. Представник гуманістичної психології А.Маслоу почав досліджувати людей, які самоактуалізуються, і виявив характерний комплекс їх особливостей, серед яких адекватність сприймання, незалежність і неконформність, філософське почуття гумору. Головне ж - креативність - незалежна від сфери діяльності. "Вищою метою" вважає розвиток і реалізацію особистості людини Е.Фромм.

Він наполягає на тому, що суспільство відповідальне за створення всіх можливостей, необхідних для самореалізації.

Дослідження генезису і сучасного стану проблеми людської сутнісної реалізації привело нас до висновку, що дана проблема належить до числа найактуальніших і найважливіших. Аналізу її на рівні естетичного, художнього втілення особистістю своїх сутнісних сил присвячена глава II даного дослідження – "Самореалізація – адекватний спосіб людського буття у світі".

§ I цієї глави "Самореалізація художника: філософсько-онтологічний зріз проблеми" являє собою аналіз суб"єктивності з точки зору реалізації сутнісних сил, а також аналіз рівнів проходження самореалізації митця, коли він виступає в різних субстанціональних якостях.

Дослідження людської суб"єктивності стало ключовою ідеєю сучасного людинознавства, яка визначає психологічну атмосферу світу науки і практики. Акцент на вивченні особистості, індивідуальності відкриває нові обрії в освоєнні світу людини, а отже, і розуміння людини в цьому світі.

Категорія самореалізації – одна з найперспективніших, тому що є злиттям діяльності внутрішньої і зовнішньої. Самореалізація креативної особистості є індивідуально-цілісний процес життєтворчості, вона націлена на об"єктивацію креативного потенціалу особистості у предметному середовищі і продукує суттєві зміни в структурі самої особистості. Важлива не "ієрархія діяльностей", а системні якості людини, які зароджуються в процесі руху, те, заради чого і як вона використовує соціальні норми, цінності, ідеали, які набули для неї особистісного сенсу.

Естетика більше, ніж інші галузі філософського знання, зуміла перебороти однобічний акцент на зовнішніх, предметно-трудо-вих сторонах творчого процесу, відстоявши значимість внутрішнього, особистісного сенсу.

За ланцюгом зовнішніх подій завжди стоїть інтимно-особистісний план, в якому життя усвідомлюється як саморозвиток власного "Я". Поєднання розуміння матеріальності людської життєдіяльності з принципом її суб"єктивності як самоздійснення – ось перспективний шлях розвитку методології вивчення особистості, творчої людини.

Самореалізація є свободна самодіяльність особистості, є розкриття і втілення сутнісних сил, свідомий, цілеспрямований

процес їх опредметнення у багатогранній соціальній діяльності і, насамперед, у творчості.

Сутнісні сили – і соціально-типові, і унікально-індивідуальні, – репрезентуючі диспозицію суспільних зв'язків і відносин, в тому числі міжособистісних і внутрішньоособистісних, знаходять свій вираз у творчій самореалізації. Остання може відбутися при взаємному діалектичному збагаченні обох сторін суперечності.

Художня творчість пов'язана з рухом естетичних відносин. Естетичне – показник ступеню удосконалення діяльності до рівня творчості. Естетичною діяльністю стає при умові реалізації повноти людського "Я" у всій цілісності.

Аналіз процесу самореалізації передбачає багатоаспектний підхід, який враховує, що процес самореалізації може відбуватися на різних рівнях. Ми виділяємо чотири онтологічних рівні самореалізації відповідно до сфер її проходження. Перший це самореалізація художника як суб'єкта діяльності, яка означає не тільки життя відповідно до власного світогляду, а й продуктивну творчість у відповідності з світоглядними цілями і принципами. Художня творчість тому й є однією з небагатьох адекватних форм реалізації людської сутності; у ній опредметнення і розпредметнення збігаються безпосередньо, тому що у створенні художнього образу створюється нова суб'єктивність самого творця. Критерій креативності – субстанціональність суб'єкта творчості, свобода реалізації "Я".

Самореалізація художника, як суб'єкта культури, опосередкована ведучими ціннісними орієнтаціями особистості, системою естетичних, моральних нормативів, культурних традицій, смаку.

Самореалізація художника, як носія загальнолюдських основ, повертає нас до фундаментального шару культури – родових сутнісних сил. Художник – посередник у русі цих сутнісних сил всього людства. Суспільна форма праці, яка набуває досвід конкретних видів діяльності, обумовлює змістовнерізноманіття актуальних і потенціальних видів самореалізації особистості, а також можливість їх трансляції від покоління до покоління.

І, нарешті, четвертий рівень аналізу передбачає реалізацію художника як суб'єкта спілкування. При цьому все, що втягується в поле художньо-образного освоєння світу, суб'єктивізується, тобто зображується в його ціннісному бутті. В цьому аксіологіч-

ний смисл творчої самореалізації: художник - "жива шкала цінностей".

Так як автор даного дисертаційного дослідження намагається послідовно використати аксіологічно спрямовану "суб"ективну методологія, то тут ніяк не обійтись без аналізу внутрішньої психологічної структури особистості, яка самореалізується з точки зору виникнення і розвитку (з їх наступним зняттям) внутрішніх суперечностей, що є механізмами розгортання самореалізації.

§ 2 "Психологічні механізми здійснення самореалізації. Вибір. Вчинок" присвячений ствердженню того, що найнеобхіднішою передумовою, внутрішнім рушієм творчості виступають внутрішньо-особистісні суперечності особистості художника. Щоб відповісти на питання про природу подібних суперечностей, позначаємо обсяг понять "індивід", "особистість", "індивідуальність". "Індивідом народжуються, особистістю стають, індивідуальність відстоюють" (О.Г.Асмолов). Розглянувши індивідну, особистісну та індивідуальну діяльність митця і з'ясувавши характер суперечностей, які з'являються на кожному рівні, ми зможемо наблизитися до розкриття психологічних механізмів процесу самореалізації художника. На першому рівні, як суб"ект природи, індивід стикається з об"єктивно обумовленими суперечностями, "Я - ВОНО". Для митця вони можуть виступати у формі конфлікту зі своєю вітальністю, або у формі опірності матеріалу, вибраного ним для творчого перетворення. На другому рівні, як суб"ект суспільства, особистість вступає у внутрішньоособистісні, рефлексивні суперечності "Я - Я¹". Така суперечність може з'явитися або як результат інтеріорізації об"єктивних протирічч дійсності до внутрішнього світу митця, або може сформуватися безпосередньо у свідомості особистості. Суб"ект духовного виробництва, тобто інтелігенція, внутрішньо диференціюється залежно від того, яким шляхом вона долає цю суперечність - або підкорюється зовнішній силі, або емігрує чи застосовує "езонову мову". Що до другої форми появи суперечності у свідомості, то для виникнення подібного протиріччя необхідна наявність розвинутої структури особистості, її "Я". Мова йтиме про рефлексію, яка цікавить нас як специфічне явище духовного освоєння художником світу. Предмет її - відношення внутрішнього досвіду до зовнішнього, в розвинутій формі рефлексія спрямована на універсальні, загальні сторони внутрішнього досвіду, тому художник виступає загальним суб"єктом рефлексії. Це не просто наука, у зовнішній

предметній діяльності, це напружена зупинка.

Внутрішньоособистісні конфлікти – конфлікти самосвідомості, вони є визнанням місця і сутності художника в системі відносин "людина – світ" і "людина – людина". Реакція переборення їх залежить і від типу самого конфлікту, і від особистісного відчуття дискомфорту, і від здатності розв'язати конфлікт художніми засобами.

Мистецтво внутрішньо пов'язане з намаганнями ідентифікації і осмислення індивідуального "Я". Подібних двійників у структурі "Я – Я¹" може бути кілька – Я¹, Я², Я³ і т.ін. Показовий процес самоздійснення особистості О.С.Пушкіна як невпинне випробування себе, життя в різних ролевих образах, гра стилями.

Нарешті, звертаючись до третього рівня і розглядаючи індивідуальність в якості особливого виділяємо групу також внутрішніх суперечностей, назвемо їх індивідуально-художніми. Це роздвоєння на Я-художника і Я-не художника. Сама творчість є "процес боротьби з німотою" (М.М.Каретніков). Потреба реалізувати своє художнє відношення до світу, потреба творити виступає суттєвою для творчої індивідуальності. Втративши її, художник втрачає свої індивідуальні риси, перестає бути художником і перетворюється в "живий маніфест" якихось ідей. Можливо, декларовані ним ідеї прогресивні, але вони не відбивають його художнє "Я". Таким чином, не відбувається творча, художня самореалізація.

Сутність діалектичного зняття суперечностей, які визріли в душі художника, полягає в подоланні стану страждання і в перетворенні потенціального руйнування в точку опори для самовдосконалення. Суперечність пізнана і осмислена в внутрішньо необхідним способом бути суб'єктом, бути людською особистістю.

В результаті виходу з критичної ситуації вибудовується новий прийнятий для особистості смисл існування. Цьому присвячене вчення про прагнення до смислу В.Франкла. Сенс життя людини, об'єктивований у дійсності, людина, особливо художник, несе відповідальність за здійснення унікального смислу свого життя. Переживання і подолання художником конфліктів, результатом яких стане новий смисл, опосередковуються свідомістю. Вихід за межі себе самого є не заперечення сутності індивідуальності, а становлення і реалізації цієї сутності.

Людство з художником на чолі винайшло багато способів подолання внутрішніх суперечностей. Один із самих своєрідних – сміх,

сміхова або карнавальна культура. Сміх є виходом за межі існуючої культури, перетворенням світу значень у світ смислів. Сміхові соціальні дії – вільний простір для розвитку культури, вони створюють світ сплутаної знакової системи.

Конфлікти неможливо перебороти, удавшись до набору раніше засвоєних стереотипів. У таких ситуаціях виявляє активність індивідуальність художника, відбувається саморозвиток індивідуальності як суб'єкта діяльності. Феноменологічна активність художника проявляється у виході за межі наявної культури, буття, у прориві на периферію пізнаного і освоєного, підсумок – "утворені на краях мислення химерні форми" (А.Каю). З яких би причин не виникали відхилення від нормовідповідного буття в культурі, зрозуміло, що вони знаменують зіткнення художника з проблемою вибору

В роботі звернена увага на кіркегорівське трактування категорії вибору, який спрямований у майбутнє і таїть безкінечні можливості. Людина у Кіркегора бере на себе відповідальність бути людиною в будь-яких ситуаціях. Подібні думки висловлює і В.Франкл відповідальність художника сполучена з вибором, які з прихованих в ньому можливостей заслуговують реалізації, а які – ні. Він відповідальний за аутентичність свого буття.

Для нашого дослідження важливо, що головна функція вибору – життєтворча, особистісно-формуюча. Механізмом здійснення виступає багаторівнева система ціннісних орієнтацій, про які йшла мова у першій главі.

Предметним втіленням вибору, що виступає сполучною ланкою між свідомістю і діяльністю художника, є вчинок. Тільки тоді, коли в творчості єдині самовираження і спілкування, оснований на відповідному ціннісному виборі, тільки тоді творчість стає діяльністю моральною, стає справді вільним і відповідальним людським вчинком, а не маніфестацією художником своєї трансцендентної сутності.

Результатом вільного, ціннісного вибору стане твір мистецтва. Виходячи з логіки нашого дослідження, твір мистецтва результує в собі три взаємозв'язані, такі що йдуть паралельно, процеси – художнього подолання внутрішньоособистісного конфлікту, ціннісного вибору і вільного, відповідального вчинку.

Кожне нове прилучення людини до мистецтва є деякий початок формування її власної художньої культури, а разом з цим продовження такого формування – як своєрідне дооформлення тупею

людської небайдужості до світу взагалі.

Які ж віддільні і невіддільні результати процесу художньої самореалізації? Відповідь дається у § 3 "Самореалізація художника як втілення художньої індивідуальності: форми і результати". Вище уже зазначалося, що художня самореалізація відбувається на рівні розв'язання індивідуально-художнього протиріччя, яке виникло в структурі особистості. Самореалізація є втілення художньої індивідуальності творчої особистості. Проте сама індивідуальність зазнає нині суттєвих змін. Сучасна динаміка людської суб'єктивності виражається у процесі індивідуалізації, який посилюється і основою якого є рухливість соціальної структури, що робить більш гнучкими психологічні зв'язки індивіда, з одного боку, і прогресує витіснення групових джерел інформації надгруповими – з іншого. Індивідуалізація є ріст автономності людини, вона ставить людину перед самостійним вибором ціннісних орієнтацій, перед усвідомленою необхідністю самовиробництва як вільного і універсального в потребах і здібностях індивіда.

На зміну традиційній однозначній самоідентифікації індивіда приходять самоідентифікація плюралістична: людина намагається ототожнити себе з різними соціальними верствами, у перспективі – з усім людством. За поверховою стандартизацією потреб, насамперед естетичних, розвивається поле вільного самовизначення особистості. Мотив "бути особистістю" стає основною цінністю, набуває характеру психологічного виправдання людського буття. І якщо раніше це намагання було в основному притаманне інтелектуальній еліті, то сьогодні воно характеризує психологічну атмосферу всього суспільства. Саме насущна потреба бути індивідуально неповторним, виразити своє призначення в світі стає основою для розгортання процесів самореалізації.

Ці процеси розвиваються в деякому просторі свободи. Тільки там, де художник вільний від стереотипізованих реакцій, де мешкає "вільний птах" його індивідуальності, відбувається втілення його сутнісних сил, здібностей, ідеалів. Ю.М.Лотман підкреслював, що культура, як будь-яка система, що саморозвивається, має бути оснащена механізмами для "вироблення невизначеності", завдяки цьому вона набуває необхідного запасу "внутрішньої варіативності". На думку О.Г.Асмолова, в культурі, як і в особистості, і в суспільстві, як у будь-якій системі, що розвивається, існують і взаємодіють дві тенденції – до збереження і зміни системи.

"Індивідуальні" якості системи виступають як продуктивні і неадаптивні, вони відповідальні за пошук подальших шляхів розвитку і виявлення системи. Завжди існують надмірні неадаптивні елементи, які зараз не використовуються, але становлять "зазор", вільну зону, куди і виривається уява творчої особистості. Якщо продукти і цінності, створювані в процесі цієї неадаптивної, тобто норморуїнуючої, діяльності приймаються культурою чи суспільством, то відбувається розвиток останніх. Якщо ні – то можуть перебудуватися мотиви діяльності художника. Ця боротьба за внесення свого вкладу, відстоювання своєї індивідуальності є самореалізація, яка відбувається в художній діяльності, призводить до подальшого розвитку культури, породження форм і продуктів нової культури, а також до самостворення нових горизонтів індивідуальності, нових потреб і здібностей. Відстоюючи новостворені цінності, індивідуальність підштовхує групу, суспільство, людство до запропонованого нею шляху розвитку, задає "зону найближчого майбутнього".

Цілісна самореалізація можлива лише тоді, коли художник представляє не вузькоіндивідуальний інтерес, а виражає колективно-загальне, коли розвиваються сутності сили людства. Художник наділений хистом глибше і правильніше може відтворювати те, що хотіли б сказати, але не можуть виразити інші.

Тут ми підійшли до аналізу третього елемента у визначеній тріаді "художник – творчий процес – результат". Вище ми характеризували продукт творчої активності – твір мистецтва – як результат ціннісного вибору, як вчинок. Твір мистецтва є втілення художньої індивідуальності. Він несе в собі безкінечність; мистецтво тому – відбиток глибинних тенденцій суспільного процесу.

Мистецтво має унікальну можливість випередження в художньому конструюванні того, що не дане як явне, але що має і необхідно бути, існувати. Художник іде до інших пластів буття, бачить те, що природа уяви створила, але чого людство не досягло.

Інтерпретація художнього твору залежить від власної "інтелектуальної гідності людини" (Шопенгауер). Твір повинен функціонувати в системі рівновеликих величин "художник – реципієнт", тоді буде відбуватися співтворчість, опрідметнені художником цінності будуть розпрідметнюватися "по той бік рамп".

Протягом всього дослідження ми підкреслювали, що справжня самореалізація є не тільки оформлені предметно результати діяльності художньої індивідуальності, а ще й самостворення особистості, вибудовування її нових структур. Крім вищеназваних, існує ще, принаймі, один результат творчої самореалізації. Це вироблені – вільно чи невільно – смислові перетворення в інших особистостях, "особистісний внесок" художника, який продовжує своє існування після припинення актуального спілкування і сумісної діяльності у формі інобуття індивіда в інших. Сутність ідеального представлення художника в інших людях полягає в реальних смислових перетвореннях духовної сфери окремої людини і всього людства.

Підбиваючи підсумки нашого дослідження, можна сказати, що категорія самореалізації – фундаментальна, головна з тих, які мають бути використані при якісній характеристиці особистості. Очевидно, що прогрес людського суспільства, прогрес культури можна оцінювати з точки зору збільшення міри свободи, які надає суспільство і культурний універсум для творчої самореалізації індивідуальності. Весь процес соціальних змін повинен вводитись до можливо більш широкого і глибокого збільшення можливостей, що надаються окремій особистості для її цілісної самореалізації.

Основні ідеї роботи представлені в таких публікаціях:

1. Кривда Н. До питання про долю інтелігенції // Мистецтво та народна творчість кінця ХХ століття / Тези доповідей конференції молодих вчених ІІФЕ. – Київ, 1990. – С.3-5.

2. Кривда Н., Кулік Н. Самореалізація людини як творчий процес // Творчість: теорія і практика / Тези доповідей на ХІ Всесоюзній конференції, Частина І. – Київ, 1991. – 0,1 ум.др.а.

3. Кривда Н., Кулік Н. До питання про самореалізацію особистості в культурі // Мова філософії. Суспільство. Культура / У Республіканська школа молодих філософів. – Алушта, 1991. – 0,1 ум.др.а.

4. Кривда Н. Проблема самореалізації особистості митця в сучасній естетико-філософській думці // Етика і естетика: Респ. міжвідом. наук. збірник. – Київ: Вищ.школа. Вид-во при Київськ. ун-ті, 1992. – Вип. 36. – С.20-27.

Підл. до друку. 13. 14. 92 Формат 10 × 14 1/2 Папір *офс*
Друк. офс. Умовн. друк. арк. Обл.-вид. арк. тир. 100
Зам. *Л-3535* Безплатно

Київська книжкова друкарня наукової книги. Київ, Рєпіна, 4.

608937

AB 26.153
AB 26.153